

UDC 655.3:811.411.21

PANEGYRIC PREFACES IN HONOR OF BENEFACTORS IN OLD ARABIC CHRISTIAN PRINTS OF THE EARLY 18th CENTURY

Yulia Petrova

PhD (Philology), Associate Professor

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv, 01001, Ukraine

j.arabic2011@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5130-232X

The article examines the historical context of writing and the thematic and stylistic features of the prefaces dedicated to the patrons of Arabic Christian printing in the Middle East, namely the prince of Wallachia Constantin Brâncoveanu and the Ukrainian hetman Ivan Mazepa. These prefaces are contained in the first old prints in Arabic script which were published in Wallachia (the 1701 Liturgikon and the 1702 Horologion) and in Aleppo (the 1706 Psalter and the 1708 Tetraevangelion). The inclusion of accompanying texts of this kind to the books was due, firstly, to the European tradition of those times, and secondly, to the sincere gratitude of Syrian Christians for the material support that the Church of Antioch desperately needed. Mazepa's financial assistance came at a time when the newly created Aleppo printing press was on the verge of ceasing its activities due to lack of funds. The hetman allocated six thousand gold pieces, which made it possible to print several more books before the printing press ceased to function after 1711.

The prefaces in honor of both patrons were signed by the former patriarch of Antioch (at that time metropolitan of Aleppo) Athanasios III Dabbās, the initiator of Arabic printing in the East. In addressing his benefactors, the author resorts to the genre of panegyric, closely intertwined with the sermon, which brings the texts of the analyzed prefaces closer to the style of baroque sermon that was widespread in Europe at the time. The texts contain many quotations from Scripture, allusions to biblical images and events and historical figures. The leitmotif of the panegyric is the theme of alms, in the context of patrons' donations to Arabic printing. By using such stylistic devices as metaphor, simile, antithesis, and parallelism, the virtues of the benefactors are praised, and they are compared to biblical characters, apostles, and saints.

The publication offers a Ukrainian translation of the first preface from the Bucharest Horologion (1702) and the Aleppo Psalter (1706) dedicated to Constantin Brâncoveanu, as well as the preface in honor of Ivan Mazepa from the Aleppo Tetraevangelion (1708), known in historiography as the "Mazepa's Gospel".

Keywords: Christian Arabs; the Church of Antioch; Athanasios III Dabbās; Constantin Brâncoveanu; Ivan Mazepa; printing; old prints; preface; panegyric

ПАНЕГІРИЧНІ ПЕРЕДМОВИ НА ЧЕСТЬ МЕЦЕНАТІВ В АРАБО-ХРИСТІЯНСЬКИХ СТАРОДРУКАХ ПОЧАТКУ ХVІІІ ст.¹

Ю. І. Петрова

На початку ХVІІІ ст. на Арабському Сході було запроваджено друкарство арабським шрифтом. Це відбулося з ініціативи ієрарха Антіохійської церкви, колишнього патріарха (на той час митрополита Алеппського) Афанасія ІІІ Даббаса та завдяки його тісним контактам з видатним меценатом Православного Сходу – господарем Волощини Константином Бринковяну (1688–1714). Перші дві книги для арабомовних

© 2024 Yu. Petrova; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

християн – Службник (1701) і Часослов (1702) – на прохання Афанасія й за фінансової підтримки господаря було надруковано у Волощині. Першу передмову в цих двомовних греко-арабських виданнях Афанасій Даббас присвятив своєму благодійнику.

З 1706 р. друк книг було продовжено в сирійському місті Алеппо, де Афанасій Даббас відкрив при своїй митрополичій резиденції першу в Османській імперії друкарню з арабським шрифтом – завдяки набутому у Волощині досвіду і, очевидно, за допомогою привезених звідти деяких компонентів обладнання, передусім комплекту літер [Feodorov 2023, 162–163]. За уточненими даними, друкарня випустила 9 найменувань книг (разом із перевиданнями – 12) за період 1706–1711 рр. [Petrova 2023, 268]. Більшість видань цієї друкарні являли собою богослужбові книги з виправленими стандартизованими текстами, у яких Антіохійська церква відчувала гостру потребу. Передусім було надруковано Псалтир (1706), який став першим на Арабському Сході арабографічним друкованим виданням. Це остання книга, у якій згадується фінансова допомога Константина Бринковяну Антіохійській церкві: у першій передмові, присвяченій меценатові, Афанасій Даббас підкреслює, що завдяки саме його підтримці стало можливим “налагодити друк арабськими літерами в місті Алеппо”. Можливо, інші два видання того ж року – Чотириєвангеліє та Лекціонарій (або Євангеліє-апракос)² – з’явилися також на кошти, які залишилися від його щедрої допомоги, хоча про це у виданнях не згадується. Очевидно, Константин Бринковяну більше не міг виділяти кошти на такий проєкт. Саме в той період він опинився під підозрою в нелояльності до султана і мав “задобрити” османську адміністрацію за допомогою щедрих дарів [Tchentsova 2013, 180].

Антіохійська церква перебувала у скрутному матеріальному становищі, і виникла потреба пошуку нових меценатів. 1707 р. Афанасій Даббас відправив свого протосинкела Леонтія з листами до Москви, сподіваючись дістати фінансову підтримку для продовження діяльності друкарні. Проїжджаючи Україною, Леонтій зустрівся з гетьманом Іваном Мазепою. За його наказом він залишився чекати відповіді на листи патріарха в Ніжині, де затримався більш ніж на два роки. Врешті-решт, царська милостиня виявилася невеликою (70 і 20 рублів), і цієї суми було недостатньо для продовження роботи друкарні [Tchentsova 2013, 181]. Втім, поїздка Леонтія не була марною: вже 1707 р. Антіохійська церква дістала матеріальну допомогу від гетьмана Мазепа – відомого мецената православної церкви і книгодрукування³. Подібно до інших православних правителів, гетьман вважав своїм обов’язком підтримувати єдиновірців на Сході. На діяльність алеппської друкарні Мазепа виділив 3 тис. золотих; таку ж суму було видано особисто патріарху [Книга... 2021, 37]. Другим благодійником виявився миргородський полковник Данило Апостол, майбутній гетьман (1727–1734). І. Остап припускає, що підтримка алеппської друкарні була їхнім спільним проєктом як меценатів православної церкви на Сході, попри те що їхні політичні шляхи розійшлися [Книга... 2021, 54].

Частина накладу від Чотириєвангелія та Лекціонарія не було надруковано одразу в 1706 р. Тому, коли з’явилися кошти, обидві книги перевидали 1708 р. з тими самими блоками аркушів, які були надруковані раніше, вставивши їх у нову палітурку [Feodorov 2023, 271, 274]. Репринтне видання Чотириєвангелія, яке було реалізовано коштом Мазепа [Kitāb al-Injīl... 1708], відрізняється від попереднього тим, що в ньому було додано новий титульний аркуш зі згадкою мецената, аркуш із його гербом, епіграми грецькою та арабською мовами і чотири аркуші передмови арабською на честь благодійника (загалом 8 нових аркушів на початку книги); на с. 246 у видавничій примітці рік 1706 було виправлено на 1708. Перевиданий коштом Данила Апостола Лекціонарій було оформлено скромніше: він не містить передмови, а ім’я спонсора згадується в невеликій епіграмі грецькою мовою із шести рядків.

На думку І. Осташа, завдяки значній сумі, виділеній українськими благодійниками, стало можливим надрукувати не лише ці два титульні видання, а й деякі інші книги [Книга... 2021, 77]. На жаль, немає жодних відомостей про наклад перших арабо-християнських друків, і до наших часів дійшли лічені примірники кожного з видань⁴.

Наразі відомо про три примірники “Мазепинського” алепського Чотириєвангелія (1708) – бухарестський, петербурзький та київський [Tchentsova 2023, 219]. На територію України книга потрапила через вищезгаданого протосинкела Леонтія й опинилася в розпорядженні грецької громади м. Ніжина [Книга... 2021, 52]. 1884 року її виявив у бібліотеці грецької Михайлівської церкви в Ніжині професор Київської духовної академії (КДА) О. А. Дмитрієвський. Завдяки його клопотанню книгу разом з іншими цінними знахідками було передано до Церковно-археологічного музею КДА [Дмитриевский 1885, 5, 10]. Український бібліограф С. І. Маслов вперше описав київський примірник арабського Євангелія, який тривалий час зберігався в бібліотеці КДА [Маслов 1925, 141–150], але після закриття установи про подальшу долю пам’ятки було невідомо. Цей примірник лише нещодавно віднайдено І. Осташем у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій, шифр ВІІ 2/8). 2021 року його було видано факсимільним способом із ґрунтовною передмовою [Книга... 2021].

Ми мали змогу ознайомитися з примірником, який зберігається в Бібліотеці Румунської академії в Бухаресті (інв. № CRV 155 A) [Kitāb... 1708]⁵. Він був придбаний бібліотекою у військового історика Димитрія Паппазоглу 1882 року [Feodorov 2023, 272]. Щодо титульного видання Лекціонарія (1708), у якому міститься присвята Данилові Апостолу, наразі достеменно відомо про наявність єдиного примірника в Російському державному архіві давніх актів (Москва) [Tchentsova 2023, 219]⁶.

Отже, розвиток друкарства арабськими літерами на Близькому Сході на першому етапі став можливим завдяки підтримці меценатів – державних діячів Волощини та України. Їхній внесок у цю справу висвітлюють присвяти й панегіричні передмови у фінансованих ними друках. Слід зазначити, що панегіричні передмови, присвячені світським і духовним особам, набули значного поширення у східноєвропейських стародруках епохи бароко. Особливо багато передмов присвячували тим, хто матеріально підтримував друкарство як актуальну для тих часів проблему і сприяв його розвитку. Автори присвят наголошували на благородстві адресата і його вірності релігії предків; особливої похвали адресат удостоювався за добродієність на користь освіти й церкви [Чепіга 1988, 20–21].

У перших трьох друках – Службнику (Снагов, 1701), Часослові (Бухарест, 1702) і Псалтирі (Алеппо, 1706) – перша із двох передмов присвячена Константинові Бринковяну (див. додатки 1, 2). У Службнику й Часослові вона має арабську і грецьку паралельні версії. У цих двох книгах також є адресована господарю віршована присвята грецькою (з однаковим текстом), підписана його придворним лікарем Іоанном Комніном. Серед алепських друків лише видані українським коштом книги містять тексти грецькою: у Мазепинському Чотириєвангелії є дві епіграми (грецькою та арабською) і панегірична передмова арабською; Євангеліє Данила Апостола має лише невелику епіграму грецькою.

Передмови у стародруках релігійного змісту традиційно розглядаються як приклади самостійних прозових творів, де часто домінує жанр проповіді. У європейській культурі XVII ст. поширився бароковий стиль проповіді, який вийшов за межі традиційного типу гомілії (тлумачення Євангелія). Більша частина гомілії стала панегіричною проповіддю, зорієнтованою на прославлення видатних людей – передусім сучасників, а також персонажів християнської історії [Зелінська 2013, 32, 35]. Проповідники XVII–XVIII ст. охоче зверталися до світової історії, Біблії та міфології,

проектуючи ці образи і приклади на сучасність. У цьому жанрі багато цитат зі Святого Письма, алюзій на біблійні образи та події і на історичні постаті. Передмови до видань Афанасія Даббаса також значною мірою представляють жанр проповіді, тісно переплетений з панегириком. Особлива увага у проповідницькому складнику цих передмов приділяється темі милостині, у контексті пожертвувань меценатів на арабське книгодрукування. За допомогою біблійних образів і цитат підкреслюється, що благодійність на потреби братів по вірі й заради церкви має особливу цінність перед Богом.

Всі передмови на честь меценатів мають однаковий підпис: “Афанасій, милістю Бога Всевишнього колишній патріарх Антіохійський і всього Сходу” (*Afanāsīyūs birahmat Allāh ta ‘ālā al-baṭriyark al-Anṭākī wa-sā’ir al-Mašriq sābiq^{an}*). Цікавим є той факт, що на початку функціонування алеппської друкарні Афанасій Даббас був предстоятелем Кіпрської церкви (1705 р. його було обрано архієпископом Кіпрським), проте цей титул взагалі не фігурує в алеппських друках. Очевидно, сирійський ієрарх віддавав перевагу титулу (навіть колишньому) патріарха Антіохійського як більш престижному. Слід мати на увазі, що Афанасій Даббас мав добру освіту, вільно володів класичною арабською та грецькою мовами і тривалий час проживав серед греків і при дворі волооського господаря. Є всі підстави вважати, що панегиричні тексти, адресовані поважним особам, були написані ним особисто.

Втім, передмова на честь Мазепи в Чотириєвангелії становить виняток (див. додаток 3). Вона значно відрізняється від передмов до попередніх видань з погляду структури тексту і стилістики. Інформації історичного характеру в ній майже немає, і вся вона побудована як проповідь – спочатку про побожне життя, яке є джерелом справжнього блаженства й щастя, а далі про добрі справи на благо ближнього, що є втіленням євангельської заповіді любити ближнього, як самого себе. Текст починається з розлогого звертання, адресованого благодійнику, зі згадкою його титулів. Після багатьох риторичних вихвалень чеснот гетьмана згадується про те, що він погодився власним коштом надрукувати Святе Євангеліє для православних християн, які живуть в арабських землях. Завершується промова за традицією щедрими благословіннями благодійнику та його родині. За жанром цей текст цілковито вписується у традиції барокової проповіді, типової для європейської культури XVII – поч. XVIII ст., яка тісно переплітається з панегириком і для якої були характерні словесна вишуканість і гучна патетика.

Особистість Мазепи ще за життя гетьмана була об’єктом багатьох барочних панегириків у східнослов’янській літературі межі XVII–XVIII ст. Йому присвячували і вірші, і прозу церковнослов’янською, українською, польською, латинською, грецькою мовами [Сазонова 2006, 484]. Можна припустити, що під час перебування в Україні протосинкел Леонтій познайомився із традицією возвеличення образу Мазепи в середовищі духовної та світської еліти. Очевидно, сирійські християни доклали всіх зусиль, щоб представити своєму меценатові присвячене йому арабське видання на гідному рівні. Недарма разом із панегиричною передмовою до Чотириєвангелія було включено вірші на честь Мазепи грецькою та арабською.

До першої чверті XVIII ст. в Європі були популярними віршовані передмови [Курганова 2019, 103]. Арабська християнська літературна традиція своєю чергою зазнала впливу середовища, у якому жили її представники протягом століть, і цей вплив був відчутний аж до XIX ст. А. Ю. Кримський наочно демонструє, як арабохристиянські автори намагалися наслідувати зразки класичної арабської літератури, зокрема поезії, аби гіперкритичний мусульманський читач міг переконатися, що й християнські автори зріднилися “з арабською класичною старовиною” [Крымский 1971, 389]. Передмова на честь Мазепи, на відміну від передмов на честь Бринковяну, написана у формі римованої прози (*saj*’), яка була певним ідеалом арабської літературної традиції. Проведений нами філологічний аналіз передмов до алеппських

друків виявив, що римована проза широко застосовується в усіх цих текстах. Існує помітна різниця між композицією текстів передмов і засобами вираження в перших трьох друках (Службник, Часослов, Псалтир), з одного боку, і в решті алеппських видань – з іншого, що наштотує на думку про те, що авторство цих текстів належить різним особам. Ми можемо припустити, що передмови до волоських друків і перша передмова до алеппського Псалтиря, які створені у формі нарративу без рими й мають схожі стилістичні особливості, були написані Афанасієм Даббасом особисто, а решту текстів (зокрема й передмову на честь Мазепи) склала на його замовлення особа, яка мала поетичний таланти і досконало володіла арабськими літературними прийомами. На жаль, реальний автор римованих передмов до алеппських друків залишився невідомим; традиція вимагала залишити для історії під цими текстами лише ім'я поважного ієрарха. Дехто із сучасних дослідників висував обережні припущення, що це міг бути головний співробітник алеппської друкарні, майбутній ліванський першодрукар Абдаллах Захер або навіть відомий філолог Герман Фархат, маронітський митрополит Алеппо, з яким Даббас тісно співпрацював.

Тексти панегіричних передмов – і перших двох у прозовій формі, і особливо римованої на честь Мазепи – рясніють такими стилістичними прийомами:

а) паралелізм: *al-rasūl al-faḍīl wa-l-bašīr al-jalīl* “доброчесний апостол і славетний благовісник”; *fa-ḥtaḍanta-hā bi-ḥubūr wa...i tanaqta-hā bi-surūr* “Ви з радістю підняли їх [труди й старання] на себе й обійняли їх з веселістю”; *sawābiq asfār ḥusni 'ibādati-ka al-saniyya wa-sarādiq anwār diyānati-ka al-'aliyya* “сяйво Вашого високого благочестя і світло Вашої великої побожності”; *al-kitāb al-rūḥānī al-šarīf wa-l-muḥaḥaf al-rabbānī al-munīf* “благородне духовне Писання й велична божественна книга”⁷ (Чотириєвангеліє 1708);

б) антитеза: *a 'māl al-faḍā'il wa-irdāl al-raḍā'il* “творіння чеснот і відкидання пороків” (Чотириєвангеліє 1708);

в) метафора: *šu 'ā'āt faḍā'ili-kum al-fā'iqatu l-lama 'ān* “яскраві промені Ваших чеснот” (Службник 1701); *tawṭīd al-saḥāba al-'aqliyya* “зміцнення розумового корабля” (Часослов 1702); *širta la-nā rasūl^{an} tāniyy^{an}* “Ви стали для нас другим апостолом” (Чотириєвангеліє 1708);

г) порівняння: *išrāq sa 'ādāti-kum ... ka-išrāq šams uhrā fā'iqat al-ḍiyā'* “Ви засяяли наче друге яскраве сонце” (Службник 1701); *Ilāh al-kull ... qad wajada-ka ka-Dāwūd āḥar* “Господь явив Вас як другого Давида” (Часослов 1702); *wa-anta qad māṭalta al-rusul al-qiddīsīn* “Ви уподібнилися святим апостолам” (Псалтир 1706);

д) гіпербола: *wa-lā wāḥid min al-wulāt al-sālifīn atqana miṭl ḥaḍīhi al-ḥayrāt* “Жоден із попередніх правителів не творив таких добрих справ” (Службник 1701); *lam najid fī zamāni-nā ḥadā aḥad yuḍāḥī manāqiba-kum al-ḥamīda* “У наш час не знайдеться нікого рівного Вам у похвальних діяннях” (Часослов 1702);

е) риторичне питання: *hal yūjadu fī l-'ālam šay' tābit^{an}* “Чи є у світі щось незмінне?” (Чотириєвангеліє 1708).

Зазначені риторичні засоби цілковито відповідають традиціям панегіричного дискурсу на честь Мазепи церковнослов'янською та українською мовами, у яких образ гетьмана співвіднесено з біблійними контекстами, а сам меценат уподібнюється біблійним героям і навіть перевершує їх за конкретними якостями в очах автора панегірика.

Отже, можна зробити висновок, що урочисто-патетичний стиль, переплетений з римованою прозою, був літературним ідеалом як для мусульманських, так і для арабо-християнських авторів. На початку XVIII ст. в оточенні тодішнього митрополита Алеппського Афанасія Даббаса знайшлася особа, яка досконало володіла класичною арабською мовою і стилістичними прийомами, властивими арабській

літературі. У текстах передмов, автором яких вочевидь є сам Даббас, спостерігається вплив загальноєвропейських літературних практик епохи бароко, тоді як у римованому тексті на честь Мазепи, поряд із бароковим панегіриком, помітний також вплив традицій класичної арабської літератури.

ДОДАТКИ

Нижче пропонуємо переклад трьох передмов на честь меценатів, підписаних Афанасієм Даббасом. Переклад українською передмов з першої друкованої книги – снаговського Службника (1701) було опубліковано раніше [Петрова 2023, 30–33]; існує також їхній переклад румунською з грецької [Bianu, Hodoş 1903, 427–433] та арабської [Feodorov 2016, 270–276] паралельних версій. Обидві передмови до бухарестського Часослова (1702) також раніше було перекладено румунською з грецької [Bianu, Hodoş 1903, 443–447, 540].

Переклад українською обох епіграм на честь Мазепи наведено у факсимільному виданні [Книга... 2021, 48–49]. Арабський текст епіграми було перекладено свого часу учнем А. Ю. Кримського П. Н. Лозієвим та Т. Г. Кезмою і відредаговано Кримським; вперше його опубліковано у виданні С. І. Маслова [Маслов 1925, 148–149].

Перша спроба перекладу передмови до Мазепинського Чотириєвангелія українською була запропонована в публікації Т. Рендюка, яка вийшла в журналі Історичного музею м. Галаца (Румунія) [Rendius 2017, 61–64]; згодом переклад було перевидано без змін [Рендюк 2020, 57–60]. Втім, у цій публікації не зазначено ім'я автора перекладу (її автор не є арабістом), а сам текст являє собою підрядковий переклад, стилістика якого викликає дуже багато зауважень (до того ж у ньому не ідентифіковано біблійні цитати). Тому видалося доцільним підготувати новий академічний переклад, який пропонується читачеві.

Додаток 1

Перша передмова до Часослова [Kitāb al-Ūrūlūjiyūn 1702]⁸

(V)⁹ Високоповажному вельмишановному панові [і його] славетному високому дивану, найславнішому панові Іоанну Константину Басарабу Бринковяну, великому воєводі всієї Угровлахії, нашому улюбленому духовному синові¹⁰ – благодать Вам від Бога Отця Вседержителя, від Господа нашого Ісуса Христа і від Духа Святого Утішителя, Який осяяв Своїм сходженням святих божественних апостолів.

Вікопомний Давид, великий пророк і цар, постійно споглядав гармонійний устрій створеного світу та премудрі й досконалі справи Всевишнього Творця, про що він сам сказав: “роздумую про всі Твої діяння, розмірковую над ділами Твоїх рук”¹¹, і далі: “Покажи мені дорогу, якою маю йти, бо до Тебе я підношу свою душу!”¹² У подиві він вигукнув: “Як же багато Твоїх діл, Господи! Ти все так мудро вчинив”¹³. А божественний апостол, великий Павло, який був підхоплений аж до третього неба й чув божественні невимовні слова, яких людина не може висловити¹⁴, дослідивши уважно те, як Бог влаштував //VII// людські справи Своїм Промислом і піклуванням, вигукнув у здивуванні: “О, глибино багатства, премудрості й знання Божого! Які незбагненні Його суди і недослідимі Його дороги!”¹⁵

Подібні мужі справедливо дивувалися і вражалися, пізнавши, наскільки мудро влаштований світ Божим Промислом і премудрістю. Чи могла б тварна і скороминуща мудрість – чи то людська, чи то навіть ангельська, що виходить за межі цього світу, – осягнути незбагненну й невимовну Божественну премудрість, якою Бог створив усе створіння й керує ним у найгармонійніший спосіб? Я ж, будучи незмірно далеким від згаданих богоподібних мужів – шанованих пророків і апостолів – і не наважуючись міркувати про найвищі та незбагненні постанови Господні, дивуюся глибині Вашої мудрості у Вашому правлінні та величі Ваших думок, важкозбагнених для людського розуму. Якщо в давнину й були подібні великі мужі – правителі

й царі, то в наш час не знайдеться нікого рівного Вам у похвальних діяннях і турботах про церковні справи. //IX// Про Іоанна Золотоуста говорили, що якби він не жив у свій час, православна віра зазнала б великих потрясінь і трапилася б велика смута, тож знадобилося б навіть, щоб Господь наш Ісус Христос вдруге прийшов у світ для проповіді Євангелія та затвердження правильного сповідання віри. Так само в наш час, сповнений випробувань і хвилювань, премудрий Промисел Божий явив Вас, із Вашим мудрим правлінням і проникливістю, для зміцнення розумового¹⁶ корабля, тобто для керування видимим богохранимим кораблем. Воістину, Преблагий Господь явив Вас як другого Давида, Свого обраного раба – лагідного, проникливого, мудрого – і помазав Вас Своїм святим єлеєм, щоб Вам бути пастирначальником ввіреної Вам пастви, що йменується Христовим ім'ям. Тому Його міцна правиця в будь-який час і в будь-якому місці пильно підтримує згори Ваші благі наміри і зберігає Ваші устремління як зіницю ока під покровом Його повсякчасного піклування про всіх, підкоряючи під Ваші ноги всякого ворога й супостата; адже хто живе під покровом Всевишнього, той перебуватиме в тіні Бога Небесного¹⁷. Ви, крім усіх Ваших незліченних справ //XI// і турбот, Ваших рясних дарів і благодіянь, щедрою рукою подали й пастві Церкви града Божого Антіохії свій дар, угодний Богу і корисний душам. Я маю на увазі Книгу Божественних літургій, тобто чесний Службник, який Ви спочатку надрукували грецькою та арабською, а нині і цей Часослов, тобто книгу Часів і всіх вечірніх та ранкових служб, який буде роздано в дар православним священникам, щоб вони не полишали виконання своїх нагальних обов'язків для спасіння душ через брак богослужбових книг.

Молимо Господа Бога, Царя царів і Володаря володарів¹⁸, гідно віддати Вам за всі Ваші добрі діяння, подвоїти Вашу нагороду в цьому віці й у прийдешньому, з усіма, хто дорогий Вашій Світлості. Амінь.

Афанасій, милістю Бога Всевишнього колишній патріарх Антіохійський і всього Сходу, молитвеник за Вашу Високоповажність.

Додаток 2

Перша передмова до Псалтиря [Kitāb al-Zabūr al-šarīf 1706]¹⁹

(III) В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, Єдиного Бога.

Високоповажному, доблесному, шляхетному, славетному, чесному й великому панові Кір Кір²⁰ Іоанну Константину Басарабу Бринковяну, наділеному владою над усією Угровлахією, нашому улюбленому духовному синові – благодать Вам від Бога [Отця] Вседержителя, від Господа нашого Ісуса Христа і від Духа Святого Утешителя, Який осяяв Своїм сходженням святих божественних апостолів.

Велика радість охопила християн, коли з'явився Константин Великий, який підняв [прапор із] символом хреста, що знаменував велику перемогу для вірян, які після перебування під тиском язичницьких гонінь раптово здобули перевагу й підтримку. Але ще більша, довершена радість переповнює всіх вірних у наші часи, коли Ви, чесний доблесний пане, явили божественну ревність, яка досягла християн в арабських (IV) землях. Воістину, Ви уподібнилися в цьому до Макавея²¹, ревного до [віри] свого народу, який, палаючи священною божественною ревністю заради народу Божого, здобув для нього нову перемогу й зібрав розсіяних. Втім, навіть мені порівнювати Вас із Макавеєм, коли Ви уподібнилися самим святим апостолам! Як вони надсилали пожертви до братів-християн, що жили в Юдеї поневоленими, так і Ви, Ваша Високоповажносте, надіслали Вашу милостиню до своїх єдиновірців в арабських землях, які страждають від приниження й поневолення. По-перше, ви люб'язно розпорядилися надрукувати для них Службник, і, по-друге, завдяки Вашій рясній щедрості, яку Ви раніше явили християнам, стало можливим також надрукувати псалми Давида арабською мовою задля користі їхніх дітей.

Отже, Ви виявили турботу передусім про отців, а згодом і про синів²², надавши допомогу спочатку служителям **(V)** святої Божої Церкви, а потім потурбувавшись і про їхніх чад, аби Ваша милість охопила обидва чини овець Христових²³.

Для Вашої Високоповажності не є прихованим те, що Господь подав нам Свою допомогу саме через Вас, і ми змогли налагодити друк арабськими літерами в місті Алеппо, яке розташоване в Сирії. Передусім ми надрукували цей Псалтир, примірник якого Ви отримаєте, щоб побачити [плоди] своєї доброчинності щодо нас – і раніше, і тепер. Ми надсилаємо Вам у подарунок цю священну книгу, яка з'явилася завдяки Вашій великодушності, аби Ви разом із нами піднесли подяку Богові, Який возвеличив Вас подібно до Свого угодника Мойсея, щоб через Вас явити Свою милість всім православним християнам. Адже великий Мойсей передав ізраїльському народові дві скрижалі із заповідями, якими ізраїльтяни безпосередньо керувалися як законами Божими, а наш народ отримав від Вас, [наче] дві скрижалі, книги Соборної Церкви – Службник і Псалтир, аби з їхньою допомогою правити службу Божу якнайкраще і найчастіше. Як буде Господь Вами задоволений, коли ці **(VI)** священні книги читатимуть щоденно в численних храмах Божих у різних місцях! Адже вони з'явилися завдяки Вашій допомозі, особливо в тих церквах, які раніше не мали цих богослужбових речей, і в тих бідних людей, які не мали змоги навчати своїх дітей християнського вчення, а отже, Ви стали для них найбільшим благодійником. Якщо премудрий Соломон дістав від Бога таку мудрість і таке багатство, яких не мав ніхто до нього, і це завдяки тому, що він збудував Богові храм, де приносилися в жертву барани і вівці за гріхи народу ізраїльського – хоча все одно ті жертви не могли змити гріхи без каяття, – то наскільки більше личить Вам дістати ще більшу мудрість і милість від Бога! Адже Вашою турботою були не криваві жертвоприношення, як за часів Соломона, а безкровна божественна Жертва – Тіло й Кров Єдинородного Сина Божого, Який вищий за всіх істот небесних і підземних²⁴. Згодом Ви супроводили пречисту Жертву [Христову] славословленнями й піснеспівами пророка Давида **(VII)**, великого царя²⁵.

Отже, нам личить сказати: “Блаженні милосердні, бо вони помилувані будуть!”²⁶ Адже хто милостивий до вбогого, той позичає Господу²⁷, як сказав Святий Дух устами Соломона, сина Давида. Але ж наскільки більше позичає Господу той, хто є милостивим не до одного нужденного, а до незліченої їхньої кількості! Тим більше що ці нужденні не іновірці, а істинні чада Соборної Церкви, і вони не будь-хто, а деякі з них є священниками Христа, Який сказав про них: “Хто вас приймає, той Мене приймає”²⁸, а деякі – це лагідні діти, про яких Господь сказав: “[їхні ангели] повсякчас бачать обличчя Мого Небесного Отця”²⁹. І тим більше якщо [цей благодійник] збагатив святі храми Божі, які, за словами апостола, є Церква Живого Бога, стовп і підвалина істини³⁰. Все це стосується Вас, Високоповажний пане! Господь не забуде того, що Ви Йому позичили.

Молюся Всевишньому зі смиренним серцем і покійно прошу, аби Він простер Свою святу десницю згори і благословив **(VIII)** Вас, Ваших дітей і нащадків у всіх поколіннях, дарував Вашим оселям честь, шану й повагу навіки, зміцнив Вас проти ворогів тілесних і духовних, боронив Вас від усього, що шкодить душам і тілам, подовжив Ваші роки в цьому минушому світі в щасті і процвітанні, а після довгого життя, сповненого всіх благ, переселив Вас до [царства] вічного блаженства й добра, приєднавши Вас до сонму святих царів, князів і правителів, які догодили Господу в цьому світі своїми добрими справами і яких Ви наслідували своїм богоугодним життям, заступництвом Богородиці Діви Марії й першOVERХОВНОГО апостола Петра, засновника Антіохійської кафедри, якій Ви приділили особливу увагу і надали величезну допомогу. Нехай буде з Вами радість і мир навіки!

Афанасій, милістю Божою колишній патріарх Антіохійський і всього Сходу, молитвеник за Вашу Високоповажність.

Додаток 3

Передмова до Чотириєвангелія [Kitāb al-Injīl al-šarīf... 1708]³¹

(V) В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, Єдиного Бога.

Високоповажному вельмишановному панові, [і його] славетному високому дивану, доблесному, благородному, найславнішому, чесному гетьманові квітучої Малої Русі, командувачеві військ запорозьких царської величності, власникові хреста й кавалерові [ордена] святого славного апостола Андрія, Іванові Мазепі, нашому улюбленому духовному синові – благодать Вам і благословення від Бога Отця, від Господа нашого Ісуса Христа і від Духа Святого Утішителя, Який осяяв Своїм сходженням святих божественних апостолів.

Вважалося, що цар Хосров здобув найвищу славу і досяг найбільшого земного щастя, адже він перевершив багатьох своїм багатством і матеріальними скарбами й піднявся над усіма людьми з тими своїми надбаннями, які є минуцими. Він думав, що в цьому криються справжнє щастя, користь і блаженство, якому не буде кінця. Але така думка є помилковою та оманливою, це ознака нерозумності. Такі уявлення збивають з пантелику, і сподіватися на них безглуздо. Як віряни, ми, добродішній високоповажний пане гетьмане, наділений від Бога благочестям і відомий своїми милостями й добродішністю, дивуємося таким речам. Адже як могли ті, хто жили в ті часи, думати, що минуці речі є вершиною щастя та джерелом благ і спасіння? І взагалі, чи існує у світі щось постійне? Чи є в ньому якісь матеріальні блага, що не зникають наче сон? Як тут не згадати слова пророка, який сказав: “Дні людини як у трави – вона квітує, як польова квітка... [і її не стане]”³², а також: “І я пройшов, і його вже нема, я шукав його, і не знайшлося його місце”³³. Ще інші слова: “...всяка слава людини – як квітка рослини: засохла трава – і цвіт її опав”³⁴. Апостол також сказав: “Ми здобули благодать пізнання Бога, у Христа зодягнулися через хрещення й були поховані з Ним”³⁵. Отже, на завершення сказаного промовимо разом з апостолом серцем і устами: “Живемо вже не ми, а Христос живе в нас”³⁶.

Отже, правильно визначено, що вершиною справжнього щастя і блаженства є православна віра й поклоніння Богу. Ми визнаємо, що першопричиною всіх істот є Всевишній Творець – хай возвеличиться Його сила й прославляється Його Божество! Також ми вважаємо, що початком нашого спасіння є побожність, як каже (VI) премудрий Соломон у Святому Письмі: “Побожність сильніша за все творіння видиме й розумове”³⁷. Під побожністю ми розуміємо живу й палку православну віру, яка дана нам Богом. Жива віра означає творіння добродішних справ і відкидання пороків, адже без добрих справ віра є мертвою, як каже святий апостол і проповідник³⁸. Палка віра означає велику ревність і неабияку старанність, [яка стане] як гірчичне зерно, згідно зі Святим Письмом³⁹. Кажучи, що [наша] віра православна, ми маємо на увазі те, що вона неухильно дотримується рішень Вселенських соборів і настанов святих отців. Кажучи, що вона дана нам Богом, ми маємо на увазі те, що вона явила дві найголовніші й найбільші божественні заповіді, на які спираються весь закон і пророки і в межах яких вони існують. Це слова Господа: “Люби Господа Бога свого всім своїм серцем, і всією своєю душею, і всією своєю думкою [...] і люби свого ближнього, як самого себе”⁴⁰. Отже, лише через живу віру виявляються досконала любов і добрі справи до ближніх. Адже й біси вірять і тремтять⁴¹, боячись Бога, але їхня віра мертва, їхній страх – це суцільна темрява і не приносить жодної користі, оскільки він не має любові. А апостол Павло сказав, що справжня побожність – це те, що увінчане любов’ю⁴².

Ви, Богом обдарований щасливий пане, правлячи своєю славною країною й ведучи за собою шляхетні війська, прикрашаєте віру своєю побожністю, яку Ви побудували на міцній істинній основі. Ваша жива віра підтверджується найчеснішим доказом, а саме Вашим сумлінням, просвітленим від Всемилотивного Бога. Ви подібні своєю вірою до Ваших добродішних предків, і треба сказати, що Ви освятилися

ще в череві матері. Ви полюбили культуру і знання та шукали їх, ви жадали їх і зрештою здобули. Ви знайшли мудрість, яка щедро виливається до Вас згори від Божого престолу. Збагнувши, що винагорода за всі труди й старання – це повнота чеснот і благ, Ви з радістю підняли їх на себе, оскільки Ви любите Господа. Ви йшли шляхом тих, хто догодив Богові в часи до закону, тоді, коли було дано закон, і в часи після цього, а саме – праведників і пророків, царів і обранців [Божих], особливо того із пророків, хто був царем і знайшов істинного Бога у плоті. [Подібно до нього] у високому запалі божественної ревності Ви вигукнули: “Хто мені дасть крила наче голуба і полечу і спочину?”⁴³ У такий самий спосіб Ви прикрашаєте свою душу – чисту, **(VII)** блаженну й мудру, наче голуб, прикрашений золотим намистом і двома розумовими крилами, під якими я маю на увазі дві найважливіші і найбільш шановані Божі заповіді. Згідно з цими заповідями Ви невпинно поширюєте свої благодіяння у всі сторони світу з усією щедрістю і готовністю, спрямовуючи свої благі думки й розсудливий розум догори, аби навіки знайти спокій у небесних оселях Бога й насолоджуватися Його жаданими щедрими благами.

Отже, сяйво Вашого високого благочестя і світло Вашої великої побожності дійшло й до нас, православних християн в арабських землях, які є однією з частин світу. Ви стали для нас другим апостолом і справжнім проповідником, пробудивши наше прагнення до православної віри з великим запалом, щирою доброзичливістю, дивною лагідністю й великою щедрістю. Вас шанують і поважають, Ви є кавалером ордена⁴⁴, названого ім'ям славного апостола, що є дією Божественного Промислу й нагородою згори. Адже Петро, першoverховний апостол Господа [нашого Ісуса] Христа, який першим проповідував поклоніння Богу й істинну віру в землях, де ми, християни, давно живемо, і який уперше заснував тут церкву і став її першим єпископом, посівши цю святу апостольську кафедру, шанований нами патріарх, під ім'ям якого відома [кафедра] великого града Божого Антіохії, є братом по плоті вельмишановного великого апостола Андрія Первозваного, який проповідував у Ваших землях і був провісником пізнання істини й поклоніння Богу⁴⁵.

Отже, нам відкрилася Ваша любов до Бога від усієї душі й серця, яка охоплює й нас через Ваше щире прагнення і благочестя. Ви дозволили надрукувати це Святе Письмо й божественну книгу, а саме Святе Євангеліє, дорогоцінну духовну книгу, Вашим власним коштом і з Вашою безцінною допомогою, заради любові до ближнього. Ви зробили благодіяння всім православним християнам, які живуть в арабських землях. Заради цього богонатхненного дару, який Ви подарували нам, маючи від Бога владу, міць і високе становище, ми маємо вклонитися і неодмінно віддати Вам належне за це щедре благодійство й розкішний дарунок високою похвалою, належною вдячністю, невпинними молитвами й багатьма проханнями [до Бога] – силою, яку ми дістали в дар від Бога безоплатно, адже “з Його повноти ми всі одержали благодать за благодаттю”⁴⁶. **(VIII)** А сила, яку ми маємо, полягає в тому, що Наше Смиріння разом з усіма нашими священниками і всіма служителями церкви невпинно підносимо патріарші благословення й щирі молитви до Всевишнього Господа Вседержителя ввечері, вранці й опівдні, [дякуючи] за Вашу велику шляхетну милість. Всі благочестиві православні віряни постійно вихваляють Вашу Високоповажність і моляться за Ваше довголіття. Усі ми єдиними устами й єдиним серцем молимося і просимо Єдиносущну Пресвяту Трійцю дарувати Вашій Світлості, найтихішій і найсмиреннішій, безмежне благополуччя, міцне здоров'я на многая літа, квітучу старість, плодovиту чеснотами, а після цього – спасіння душі й небесний спадок, обіцяний тим, хто любить і боїться Бога й виконує Його заповіді, разом з усіма, хто живе у Вашому богоохоронному палаці і хто шукає у Вас прихисток, милістю Господа нашого Ісуса Христа, Якому слава навіки. Хай Він пролле на всіх вас Свою милість і благодать! Амінь.

Афанасій, милістю Бога Всевишнього колишній патріарх Антіохійський, незмінний молитвеник за Вашу Високоповажність.

¹ Дослідження здійснено в межах проекту, який фінансується Європейською дослідницькою радою за програмою Європейського Союзу з досліджень та інновацій “Horizon 2020” (грантова угода № 883219-AdG-2019 – проект TYPARABIC).

² Богослужбова книга, яка містить євангельські читання, розташовані згідно з порядком їхнього використання протягом церковного року.

³ Детальніше про діяльність Мазепи як мецената Православного Сходу див.: [Книга... 2021, 32–41].

⁴ Наразі робота з пошуку, ідентифікації та наукового опису всіх наявних примірників арабо-християнських книг, надрукованих у XVIII ст., ведеться в межах проекту TYPARABIC програми Європейського Союзу з досліджень та інновацій “Horizon 2020” при Інституті досліджень Південно-Східної Європи Румунської академії.

⁵ Детальний опис Мазепинського Євангелія та історію його дослідження викладено у факсимільному виданні [Книга... 2021, 42–53].

⁶ Існує свідчення Порфирія (Успенського) про ще один примірник цієї книги, який він бачив у м. Вифлеємі 1848 р. [Успенский 1896, 329]. Втім, про подальшу долю цього примірника невідомо.

⁷ Для арабської літературної традиції загалом характерні подібні паралельні структури з тотожним або синонімічним значенням. Найбільше їх можна зустріти в передмові на честь Мазепи.

⁸ Нам був доступний примірник, який зберігається в Бібліотеці Румунської академії (BAR, інв. № CRV 137) (див. іл. 1). Фотокопії публікуються з дозволу установи.

⁹ Непрономеровані сторінки стародруків тут умовно позначено римськими цифрами. У багатьох стародруках пагінація традиційно починається з основної частини книги, тому сторінки супровідних текстів, як-от передмови, на початку не пронумеровано.

¹⁰ Афанасій Даббас вживає цей вираз (*waladu-nā al-rūḥānī al-ḥabīb*) у звертанні і до Бринковяну, і до Мазепи. Його не слід трактувати буквально (тим більше що автор ніколи особисто не зустрічався з Мазепою), а варто звернутися до церковно-дипломатичного контексту: ієрарх натякає на особливий статус Антіохійської церкви, на наступність східноєвропейського православ'я від стародавніх апостольських патріархів і на молитовне заступництво адресатові з боку більш давньої та авторитетної східної церкви.

¹¹ Пс. 142:5. Тут і далі біблійні цитати наведено в сучасному перекладі Українського Біблійного Товариства (<https://www.ukrbs.org/bible/CUV>). Нумерацію псалмів наведено за Септуагінтою.

¹² Пс. 142:8.

¹³ Пс. 103:24.

¹⁴ 2 Кор. 12:2–4.

¹⁵ Рим. 11:33.

¹⁶ *Al-‘aqliyya* (від *‘aql* “розум”) – цей термін в арабо-християнських джерелах відповідає поняттю античної філософії “ноетичний” (давньогр. νοῦς “розум” означає сукупність усіх розумових закономірностей, які керують буттям людини і світу).

¹⁷ Пор.: Пс. 90:1.

¹⁸ 1 Тим. 6:15.

¹⁹ Примірник зберігається в Бібліотеці Румунської академії (інв. № CRV 154) (див. іл. 2).

²⁰ Кір (новогр. Кѳр від давньогр. Κύριος “пан”) – титул, який додавався до імен церковних ієрархів у грецькій традиції. В арабо-православних джерелах подвоєна форма “Кір Кір” зустрічається з іменами як патріархів, так і православних правителів.

²¹ Мається на увазі Юда Макавей – очільник повстання євреїв проти селевкідського царя Антіоха IV Епіфана (175–164 рр. до н. е.), який проводив політику еллінізації населення Сирії та Месопотамії і намагався викоренити юдейство.

²² Тобто спочатку було надруковано Службник для використання священниками, а потім Псалтир, призначений для всіх вірян, зокрема й для домашнього читання.

²³ Тобто священство і мирян.

²⁴ Пор.: Фил. 2:10. Автор має на увазі друк Службника, який містить чин Божественної літургії.

²⁵ Мається на увазі друк Псалтиря.

²⁶ Мт. 5:7.

²⁷ Пр. 19:17.

²⁸ Мт. 10:40.

²⁹ Мт. 18:10.

³⁰ 1Тим. 3:15.

³¹ Примірник зберігається в Бібліотеці Румунської академії (інв. № CRV 155 А) (див. іл. 3).

³² Пс. 102:15.

³³ Пс. 36:36 (арабський текст відповідає тексту Септуагінти).

³⁴ 1 Петр. 1:24.

³⁵ Перефраз Гал. 3:27, Рим. 6:4.

³⁶ Пор.: Гал. 2:20.

³⁷ Перефраз із книги Премудрості 10:12.

³⁸ Як. 2:26.

³⁹ Мт. 13:31; Мк. 4:31; Лк. 13:19.

⁴⁰ Мт. 22:37, 22:39.

⁴¹ Як. 2:19.

⁴² Перефраз Кол. 3:14.

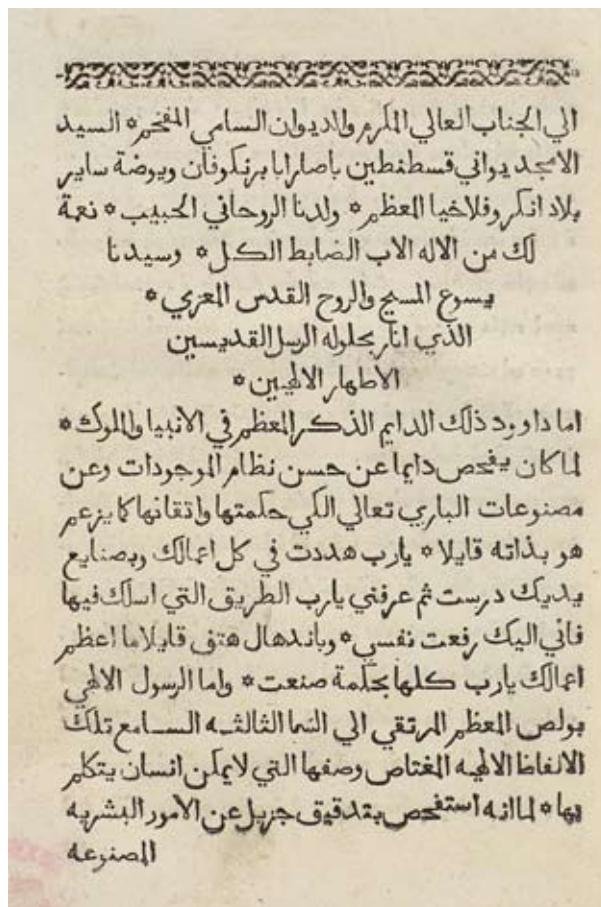
⁴³ Пс. 54:7 (арабський текст відповідає тексту Септуагінти).

⁴⁴ Букв.: “власником хреста”.

⁴⁵ Згадка Антіохійським ієрархом проповіді апостола Андрія в українських землях є важливим елементом церковно-дипломатичного контексту і бажанням підкреслити тісний зв'язок між східноєвропейським православ'ям і стародавніми апостольськими патріархатами.

⁴⁶ Ів. 1:16.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 1. Перша сторінка передмови до Часослова (Бухарест, 1702)
(Бібліотека Румунської академії, інв. № CRV 137)

Іл. 2. Перша сторінка передмови до Псалтиря (Алеппо, 1706)
(Бібліотека Румунської академії, інв. № CRV 154)

Іл. 3. Перша сторінка передмови до Чотириєвангелія (Алеппо, 1708)
(Бібліотека Румунської академії, інв. № CRV 155 A)

ЛІТЕРАТУРА

Дмитриевский А. А. Описание рукописей и книг, поступивших в Церковно-археологический музей при Киевской духовной академии из греческой Нежинской Михаилово-Архангельской церкви // **Труды КДА**, Приложение, 1885, № 3–12.

Зелінська О. Ю. **Українська барокова проповідь: мовний світ і культурні витоки**. Київ, 2013.

Книга Чесного Непорочного Євангелія, Світільника, що сяє й освітлює / Упор., передм. І. Осташ. Київ, 2021.

Курганова О. Ю. Присвяти, передмови та післямови до українських кириличних стародруків: проблеми та перспективи науково-бібліографічного обліку // **Бібліотечний Меркурій**, 2019. Вип. 2 (22). DOI: [https://doi.org/10.18524/2304-1447.2019.2\(22\).165783](https://doi.org/10.18524/2304-1447.2019.2(22).165783)

Крымский А. Е. **История новой арабской литературы: XIX – начало XX века**. Москва, 1971.

Маслов С. І. **Етюди з історії стародруків: I–VIII**. Київ, 1925.

Петрова Ю. І. До історії арабського друкарства на Сході: перші арабо-християнські книги, видані у Волощині // **Східний світ**, 2023, № 1. DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw.2023.01.024>

Рендюк Т. Євангеліє Івана Мазепи арабською мовою 1708 року – видатна пам'ятка релігії, історії та культури // **Сіверянський літопис**, 2020, № 5.

Сазонова Л. И. **Литературная культура России. Раннее Новое время**. Москва, 2006.

Успенский П. **Книга бытия моего**. Т. 3. Санкт-Петербург, 1896.

Чепіга І. П. Передмови й післямови до українських стародруків як джерело вивчення історії української літературної мови // **Мовознавство**, 1988, № 5.

Bianu I., Hodoș N. **Bibliografia Românească Veche (1508–1830)**. Vol. 1 (1508–1716). Bucharest, 1903.

Feodorov I. **Tipar pentru creștinii arabi: Antim Ivireanul, Atanasie Dabbās și Silvestru al Antiohiei**. Brăila, 2016.

Feodorov I. **Arabic Printing for the Christians in Ottoman Lands**. Berlin – Boston, 2023. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110786996>

Kitāb al-Injīl al-šarīf al-ṭāhir wa-l-miṣbāḥ al-munīr al-zāhir. Aleppo, 1708.

Kitāb al-Ūrūlūjīyūn. Bucharest, 1702.

Kitāb al-Zabūr al-šarīf. Aleppo, 1706.

Petrova Yu. The Prefaces of the Christian Arabic Books Printed in Wallachia and Syria in the Early 18th Century // **Arabic-Type Books Printed in Wallachia, Istanbul, and Beyond: First Volume of Collected Works of the TYPARABIC Project** / Ed. by R. Dipratu and S. Noble. Berlin – Boston, 2024. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783111060392-012>

Rendiuc T. Невідомі аспекти щодо Євангелія, видане гетьманом України Іваном Мазепою та господарем Валахії Констянтином Бринковяном у 1708 році арабською мовою у м. Алеппо (Сирія) // **Danubius**. Vol. XXXV, pt. 2. 2017.

Tchentsova V. Les documents grecs du XVIIe siècle: pièces authentiques et pièces fausses. 4. Le patriarche d'Antioche Athanase IV Dabbās et Moscou: en quête de subventions pour l'imprimerie arabe d'Alep // **Orientalia Christiana Periodica**. Vol. 79, Nr. 1. 2013.

Tchentsova V. New Research on Mazepa's Arabic Gospel (1708) // **Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації. Матеріали VI Міжнародної наукової конференції, 8–9 грудня 2023 р.** Ч. 1. Суми, 2024.

REFERENCES

Dmitrievskiy A. A. (1885), “Opisanie rukopisey i knig, postupivshikh v Tserkovno-arkheologicheskij muzey pri Kievskoy dukhovnoy akademii iz grecheskoy Nezhinskoy Mikhailovo-Arkhangel'skoy tserkvi”, in *Trudy KDA*, Prilozhenie, 3–12, pp. 1–160. (In Russian).

Zelinska O. Yu. (2013), *Ukrainska barokova propovid: movnyi svit i kulturni vytoky*, Vydavnychy dim Dmytra Vyraho, Kyiv. (In Ukrainian).

Knyha Chesnoho Neporochnoho Yevanheliia, Svitylnyka, shcho siaie y osviltiuiie (2021), Compl. by I. Ostash, Fond pamiaty Blazhenniishoho Mytropolyta Volodymyra, Kyiv. (In Ukrainian and Arabic).

Kurhanova O. Yu. (2019), “Prysviaty, peredmovy ta pisliamovy do ukrainskykh kyrylychnykh starodrukiv: problemy ta perspektyvy naukovo-bibliohrafichnoho obliku”, *Library Mercury*, Issue 2 (22), pp. 94–108. (In Ukrainian). DOI: [https://doi.org/10.18524/2304-1447.2019.2\(22\).165783](https://doi.org/10.18524/2304-1447.2019.2(22).165783)

Krymskiy A. Ye. (1971), *Istoriya novoy arabskoy literatury: XIX – nachalo XX veka*, Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury, Moscow. (In Russian).

Maslov S. I. (1925), *Etiudy z istorii starodrukiv: I–VIII*, Ukrainskyi naukovyi instytut knyhoznavstva, Kyiv. (In Ukrainian).

Petrova Yu. I. (2023), “Do istorii arabskoho drukarstva na Skhodi: pershi arabo-khrystyianski knyhy, vydani u Voloshchyni”, *Shidnij svit*, No. 1, pp. 24–43. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2023.01.024>

Rendiuk T. (2020), “Yevanheliie Ivana Mazepy arabskoiu movoiu 1708 roku – vydatna pamiatka religii, istorii ta kultury”, *Siverian chronicle*, 5, pp. 47–64. (In Ukrainian).

Sazonova L. I. (2006), *Literaturnaya kul'tura Rossiyi. Ranneye Novoye vremya*, Yazyki slavyanskikh kul'tur, Moscow. (In Russian).

Uspenskiy P. (1896), *Kniga bytiya moyego*, Vol. 3, Imperatorskaya akademiya nauk, St. Petersburg. (In Russian).

Chepiha I. P. (1988), “Peredmovy u pisliamovy do ukrainskykh starodrukiv yak dzherele vyvchennia istorii ukrainskoi literaturnoi movy”, *Movoznavstvo*, No. 5, pp. 16–25. (In Ukrainian).

Bianu I. and Hodoș N. (1903), *Bibliografia Românească Veche (1508–1830)*, Vol. 1 (1508–1716), Edițiunea Academiei române, Bucharest.

Feodorov I. (2016), *Tipar pentru creștinii arabi: Antim Ivireanul, Atanasie Dabbās și Silvestru al Antiohiei*, Editura Istros a Muzeului Brăilei, Brăila.

Feodorov I. (2023), *Arabic Printing for the Christians in Ottoman Lands*, De Gruyter, Berlin and Boston. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110786996>

Kitāb al-Injīl al-šarīf al-ṭāhir wa-l-miṣbāḥ al-munīr al-zāhir (1708), Aleppo. (In Arabic).

Kitāb al-Ūrūlūjjiyūn (1702), Bucharest. (In Arabic and Greek).

Kitāb al-Zabūr al-šarīf (1706), Aleppo. (In Arabic).

Petrova Yu. (2024), “The Prefaces of the Christian Arabic Books Printed in Wallachia and Syria in the Early 18th Century”, in R. Dipratu and S. Noble (eds), *Arabic-Type Books Printed in Wallachia, Istanbul, and Beyond: First Volume of Collected Works of the TYPARABIC Project*, De Gruyter, Berlin and Boston, pp. 265–288. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783111060392-012>

Rendiuc T. (2017), “Nevidomi aspekty shchodo Yevanheliya, vydane het'manom Ukrayiny Ivanom Mazepoyu ta hospodarem Valakhiyi Konstyantynom Brynkovyanom u 1708 rotsi arabs'koyu movoyu u m. Aleppo (Syriya)”, *Danubius*, Vol. XXXV, Pt. 2, pp. 41–72. (In Ukrainian).

Tchentsova V. (2013), “Les documents grecs du XVIIe siècle : pièces authentiques et pièces fausses. 4. Le patriarche d'Antioche Athanase IV Dabbās et Moscou: en quête de subventions pour l'imprimerie arabe d'Alep”, *Orientalia Christiana Periodica*, Vol. 79, Nr. 1, pp. 173–195.

Tchentsova V. (2024), “New Research on Mazepa's Arabic Gospel (1708)”, in *Istoryko-kraye-znavchi doslidzhennya: tradytsiyi ta innovatsiyi. Materialy VI Mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi, 8–9.12.2023*, Pt. 1, Sums'kyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni A. S. Makarenka, Sumy, pp. 218–221.

Ю. І. Петрова

**Панегіричні передмови на честь меценатів
в арабо-християнських стародруках початку XVIII ст.**

У статті розглянуто історичний контекст написання та тематичні і стилістичні особливості передмов, присвячених меценатам арабо-християнського книгодрукування на Близькому Сході – господарю Волощини Константину Бринковяну та українському гетьманові Івану Мазепі. Ці передмови містяться в перших стародруках арабським шрифтом, які були видані у Волощині (Службеник (1701), Часослов (1702)) і в Алеппо (Псалтир (1706), Чотириєвангеліє (1708)). Включення до книг супровідних текстів такого роду було зумовлено, по-перше, європейською традицією тих часів, по-друге, широю вдячністю сирійських християн за матеріальну підтримку, якої вкрай потребувала Антіохійська церква. Фінансова допомога з боку Мазепи надійшла саме тоді, коли новостворена алеппська друкарня була на

межі припинення своєї діяльності через брак коштів. Гетьман виділив 6 тис. золотих, завдяки чому стало можливим надрукувати ще кілька книг до того, як друкарня припинила функціонувати після 1711 р.

Передмови на честь обох меценатів підписані колишнім патріархом Антіохійським (на той час митрополитом Алеппським) Афанасієм III Даббасом, ініціатором арабського книгодрукування на Сході. Звертаючись до своїх благодійників, автор вдається до жанру панегірика, тісно переплетеного із проповіддю, що наближає тексти аналізованих передмов до стилю барокової проповіді, який був поширений на той час у Європі. У текстах зустрічається багато цитат зі Святого Письма, алюзій на біблійні образи та події і на історичні постаті. Лейтмотивом панегірика є тема милостині, у контексті пожертвувань меценатів на арабське книгодрукування. За допомогою таких стилістичних прийомів, як метафора, порівняння, антитеза, паралелізм, вихваляються чесноти благодійників, вони порівнюються з біблійними персонажами, апостолами та святими.

У публікації пропонується переклад українською першої передмови на честь Константина Бринковяну з бухарестського Часослова (1702) та алеппського Псалтиря (1706) і передмови на честь Івана Мазепи з алеппського Чотириєвангелія (1708), відомого в історіографії як Мазепинське Євангеліє.

Ключові слова: араби-християни; Антіохійська церква; Афанасій III Даббас; Константин Бринковяну; Іван Мазепа; друкарство; стародруки; передмова; панегірик

Стаття надійшла до редакції 9.08.2024